

occupata, per religionis vim sceleratius etiam ædificata, quam everſa, carere ſine maxima ignominia reipublicæ, meo deditore, ac dolore non poſſum. Quapropter ſi diis immortalibus, ſi ſenatui, ſi populo Romano, ſi cunctæ Italiæ, ſi provinciis, ſi exteris nationibus, ſi vobismetiſiſ, qui in mea ſalute principem ſemper locum auctoritatemque tenuiſtis, gratum & jucundum meum reditum intelligitis eſſe, quaſo, obteſtorque vos, Pontifices, ut me, quem auctoritate, ſtudio, ſententiis reſtituiſtis, nunc, quoniam ſenatus ita vult, manibus quoque veſtris in ſedibus meis collocetis.

HARUSPICUM RESPONSIS.

I N S E N A T U.

O R A T I O XXX.

A R G U M E N T U M.

EXaudiro in agro propinquo, & suburbano, qui Lariniensis vocabatur, strepitu quodam recondiro, & horribili armorum fremitu, ſenatus, ut ſolebat in ſimilibus prodigiis, atque ostentis, haruspices conſulendos cenſuit. Haruspices hæc reſponderunt: Poſtulationes debitas eſſe Jovi, Saturno, Neptuno, diis cæleſtibus. Delicta autem, ob quæ Diis violatis expiatio debebatur, eſſe huiusmodi:

1. Ludos minus diligenter factos, pollutoſque.
2. Loca ſacra, & religioſa, profana haberi.
3. Oratores contra jus, falſque interfectos.
4. Fidem, & juſjurandum neglectum.
5. Sacrificia vetuſta, occultaque minus diligenter facta, pollutaque.

Quamobrem monere deos immortales, 1. Ne per optimarum diſcordiam, diſſenſionemque patribus, principibuſque cedes, periculaque creentur, auxilioque deminuri deſiciantur: quare ad unum imperium provincia redeant, exercitusque pulſus, deminutioque accedat. 2. Ne deterioribus, repulſiſque bonos augeatur.

Cum igitur Clodius Ædilis Curulis dixiſſet in concione, ſecundo ex criminibus, propter quæ Dii erant irati, deſignari domum Ciceronis, quæ ſacra, & religioſa, quippe a ſe conſecrata, profana habebatur; ſupra Cicero occaſione ſua domus defendenda, invidiaque liberanda, banc orationem habuit in Senatu, in qua, poſt expiatam ædium ſuarum religionem, ita in ipſum Clodium eſt

est inuictus, ut omnia fere Haruspicum responsa pertinere ad ipsum, ostenderit: quod si quid calamitatis Reip. impendat, eisdem scelere & furori tribuendum esse. FERRATIUS.

I.

ESTERNO die, Patres conscripti, cum me & vestra dignitas, & frequentia equitum Romanorum, quibus senatus dabatur¹, magnopere commouisset, putavi mihi reprimendam esse P. Clodii impudentiam, cum is publicanorum causam stultissimis interrogationibus impediret, & P. Tullioni Syro navaret operam, atque ei sese, cui totus venierat, etiam vobis inspectantibus, vendicaret. Itaque hominem furentem, exultantemque continui, simulac periculum iudicii intendi: duobus inceptis verbis² omnem impetum gladiatoris, ferociamque compressi.

Attamen ignarus ille qui consules essent, exanguis, atque æstuans, se ex curia repente proripuit, cum quibuldam fractis iam atque inanibus minis, & cum illius Pisoniani temporis, Gabinianique terroribus. Quem cum egredientem insequi coepissem, cepi equidem fructum maximum, & ex consurrectione omnium vestrum, & ex comitatu publicanorum. Sed vultus repente sine suo vultu, sine colore, sine voce constitit: deinde respexit, & simulac Cn. Lentulum consulem aspexit, concidit in curiæ pene limine: recordatione, credo, Gabinii sui, desiderioque Pisonis: cujus ego de effrenato & præcipiti furore quid dicam? Haud potest gravioribus a me verbis vulnerari, quam est statim, in facto ipso, a gravissimo viro, P. Servilio, confectus, ac trucidatus. Cujus si etiam vim, & gravitatem illam singularem, ac pene divinam assequi possem, tamen non dubito, quin ea tela, quæ conjecerit inimicus³, quam

¹ Quibus senatus dabatur] Ut audirentur controversiæ, quæ erant inter Syros, & eam publicanorum societatem, quæ Syriaca vendigalia de censoribus redemerat. Dissensiones autem inter provinciales, & publicanos nunquam fere non fuisse, notius est, quam ut exemplis indicandum esse videatur. Man.

² Duobus inceptis verbis] Accusare Clodium de vi poterat Cicero, quia laxus, ignibus, ferro vastitatem suis ædibus intulisset. Quod qui fecissent, eos decrevit senatus lege de vi, quæ esset in eos qui universam rempublicam oppugnassent, teneri. Infra. Idem.

³ Inimicus] Ipse Cicero. Idem.

quam ea, quæ collega patris⁴ emitit, leviora, atque hebetiora esse videantur.

II. Sed tamen mei facti rationem exponere illis volo, qui hesternum die dolore me elatum, & iracundia longius prope digressum arbitrabantur, quam sapientis hominis cogitata ratio postularet. Nihil feci iratus, nihil impotenti animo, nihil non diu consideratum, ac multo ante meditatam. Ego enim, Patres conscripti, inimicum me semper esse professus sum duobus⁵, qui me, qui rempublicam cum defendere deberent, fervare possent; cumque ad consulare officium ipsis insignibus illius imperii, ad meam salutem non solum auctoritate, sed etiam precibus vestris vocarentur: primo reliquerunt: deinde prodiderunt, postremo oppugnaverunt, præmiisque nefariæ pactionis⁶ funditus una cum republica oppressum, extinctumque voluerunt: quique suo ductu, & imperio cruento illo, atque funesto, supplicia neque a sociorum mœnibus prohibere, neque hostium urbibus inferre potuerunt: excisionem, inflammationem, everfionem, depopulationem, vastitatem eam, sua cum præda, meis omnibus tectis atque agris intulerunt. Cum his furis, & facibus, cum his, inquam, exitiosis prodigiis, ac pene hujus imperii pestibus, bellum mihi inexpiabile dico esse susceptum, neque id tamen ipsum tantum, quantum meus, ac meorum, sed tantum, quantum vester, atque omnium bonorum dolor postulavit.

III. In Clodium vero non est hodie meum majus odium, quam illo die fuit, cum illum, ambumum religiosissimis ignibus⁷, cognovi muliebri ornatu, ex incesto stupro, atque ex domo pontificis maximi emissum. Tum, inquam, tum vidi, ac multo ante prospexi, quanta tempestas excitaretur, quanta impenderet procella reipublicæ. Videbam, illud scelus tam importunum, audaciam tam immanem adolescentis furentis, nobi-

⁴ Collega patris] Cum patre P. Clodii consulatum gesserat P. Servilius Isauricus. Idem.

⁵ Duobus] Consulibus, Pisoni & Gabinio. Idem.

⁶ Nefariæ pactionis] Acceptis a Clodio provinciis, prodita salute mea. Idem.

⁷ Ambumum ignibus] Eorum sacrorum, quæ apud pontificem max. in aperto Bonæ Deæ a solis mœnibus pro salute populi Romani fiebant. Ambumum vocat, quasi ad sacrificia ita prope accesserit, ut ignibus ambumus videri possit. Manutius.

nobilis, vulnerati⁸, non posse arceri otii finibus: erupturum illud malum aliquando, si impunitum fuisset, ad perniciem civitatis. Non multum mihi sane post ad odium accessit. Nihil enim contra me fecit odio mei, sed odio feveritatis, odio dignitatis, odio reipublicæ. Non me magis violavit, quam senatum, quam equites Romanos, quam omnes bonos, quam Italiam cunctam. Non denique in me scelerator fuit, quam in ipsos deos immortales. Etenim illos eo scelere violavit, quo nemo antea. In me fuit eodem animo, quo etiam ejus familiaris Catilina, si vicisset, fuisset. Itaque eum nunquam à me esse accusandum putavi, non plus, quam stipitem illum⁹, qui quorum hominum esset, nesciremus, nisi se Ligurem ipse esse diceret. Quid enim hunc persequar; peccidem ac belluam, pabulo inimicorum meorum & glande corruptum? Qui si sensit, quo sese scelere devinzerit: non dubito, quin sit miserrimus. Sin autem id non videt: periculum est, ne se stuporis excusatione defendat. Accedit etiam, quod, expectatione omnium, fortissimo, & clarissimo viro, T. Annio, devota, & constituta ista hostia esse videtur: cui me præripere desponsam jam, & destinatam laudem, cum ipse ejus opera & dignitatem, & salutem recuperarem, valde est iniquum.

IV. Etenim, ut P. ille Scipio natus mihi videtur ad interitum exitiumque Carthaginis, qui illam multis imperatoribus obfessam, oppugnatam, labefactatam, pene captam aliquando, quasi fatali eventu, solus evertit: sic T. Annius ad illam pestem comprimendam, extinguendam, funditus delendam natus esse videtur, & quasi divino munere donatus reipublicæ. Solus ille cognovit, quemadmodum armatum civem, qui lapidibus, qui ferro alios fugaret, alios domi contineret, qui urbem totam, qui curiam, qui forum, qui templa omnia cæde incendiisque terreret, non modo vincere, verum etiam vincere oporteret¹⁰. Huic ego & tali, & ita de me, ac de patria

⁸ Vulnerati] Infamia judicii.
⁹ Stipitem illum] Elium Ligurem, P. Clodii collegam in tribunatu: qui referente L. Ninnio de Ciceronis reditu, intercessit. Manutius.

¹⁰ Non modo vincere, verum etiam vincere] Sic habent libri mss. longe melius, quam vulgati, vincere, verum etiam vincere. Vincit enim fuit P. Clodius a Milone ab illo jam tempore, ex quo eum reum fecit, & legi-

patria merito viro, nunquam mea voluntate præripiam eum præsertim reum, cujus ille inimicitias non solum susceperat propter salutem meam, verum etiam appetivit. Sed si etiam nunc illaqueatus jam omnium legum periculis, irretitus odio implicatus, feretur tamen hæsitans, & in me impetum impeditus facere conabitur: resistam, & aut concedente, aut etiam adjuvante Milone, ejus conatum refutabo: velut hæsterno die, cum mihi stanti¹¹ tacens minaretur, voce tantum attingi legum initium, & judicii. Confedit ille: conticuit. Diem dixisset¹², ut fecerat: fecissem, ut ei statim tertius a prætore dies diceretur. Atque hoc sic moderetur, & cogitet, si contentus sit iis sceleribus, quæ commisit, jam se esse consecratum Miloni: si quod in me telum intenderit, statim me esse arrepturum arma judiciorum, atque legum.

Atqui paulo ante, Patres conscripti, concionem habuit, quæ est ad me tota delata: cujus concionis primum universum argumentum, sententiamque audite. Cum riseritis impudentiam hominis, tum a me de tota concione audietis.

V. De religionibus sacris, & caremoniis est concionatus, Patres conscripti, Clodius. P. inquam, Clodius sacra & religiones negligi, violari, pollui, questus est. Non mirum, si hoc vobis ridiculum videtur. Etiam sua concio risit hominem, quomodo ipse gloriari solet, ducentis confixum senatus-consultis, quæ sunt omnia contra illum pro religionibus facta, hominemque eum, qui pulvinaribus Bonæ Dææ stuprum intule-

R r r 2 rit,

legibus irretivit Milo: sed tum demum erit viduus, cum ab eodem Milone interfectus in via Appia jacebit. Lambinus. Vixit Clodium Milo emans gladiatoribus, quorum opera in eum furentem uteretur. Vide L. de Offic. II. 17. Ut vinceret, accusabas Clodium de vi. For. Hic autem edidit, non modo vinci, verum etiam vinciri oporteret. Sed vult Græterus, non modo vincere, verum etiam vinciri oporteret.

¹¹ Cum mihi stanti] Ciceronem scripsisse cæteso, Cum mihi tacenti stant minaretur. Cum confurrexisset, & mihi tacenti minaretur, ac mea domui, simul ac verbo attingi judicium illud, confedit, & tacuit. Tacenti

& stans sunt oscitantia librorum invicem permutata. Græv.

¹² Diem dixisset] Diem dicere, magistratus est, non privatæ hominis. Erat autem hoc anno ædilis curulis Clodius. Sensus est: Si me, die dicta, ad populum vocasset; ego illum contra eo crimine accusassem, quo causam ante me dicere cogere. Eiusmodi crimina de vi, & de majestare erant: quæ, nulla interposita mora, extra ordinem diebus etiam festis judicabantur. Vide orationem pro Cælio, & ejusdem Cælii epistolam quæ incipit, Esti de reipublica, quæ scribitur, non habeo. Manut.

rit, eaque sacra, quæ viri oculis, ne imprudentis quidem, aspici fas est, non solum aspectu virili, sed flagitio, stuproque violarit, in concione de religionibus neglectis conquirit. Itaque nunc proxima concio ejus expectatur de pudicitia. Quid enim interest, utrum ab altaribus religiosissimis fugatus, de sacris & religionibus conqueratur, an ex fororum cubiculo egressus, pudorem pudicitiamque defendat? Responsum haruspicum hoc recens de fremitu, in concione recitavit: in quo cum aliis multis scriptum etiam illud est (id quod audistis) *loca sacra, & religiosa, profana haberi*. In ea causa esse dixit domum meam, a religiosissimo sacerdote, P. Clodio, consecratam.

Gaudeo mihi de toto hoc ostento, quod haud scio, an gravissimum multis his annis huic ordini nuntiatum sit, datam non modo justam, sed etiam necessariam causam esse concionem. Reperietis enim ex hoc toto prodigio, atque responso, nos de istius scelere ac furore, ac de impendentibus periculis maximis, prope jam voce Jovis optimi maximi præmoneri. Sed primum expiabo religionem ædium mearum, si id facere vere, ac sine cujusquam dubitatione potero. Sin scrupulus tenuissimus residere aliquis videbitur: non modo patienti, sed etiam libenti animo portentis deorum immortalium, religionique parebo.

VI. Sed quæ tandem est in hac urbe tanta domus, ab ista religionis suspitione tam vacua, atque pura? Quanquam vestra domus, Patres conscripti, cæterorumque civium, multo maxima ex parte sunt liberæ religione; tamen una mea domus iudiciis omnibus liberata, in hac urbe sola est. Te enim appello, Lentule, & te, Philippe. Ex hoc haruspicum responso decrevit senatus, ut de locis sacris religiosis ad hunc ordinem referretis. Potestisne referre de mea domo? quæ (ut dixi) sola, in hac urbe, omni religione, omnibus iudiciis, liberata est. Quam primum inimicus ipse in illa tempestate ac nocte reipublicæ, cum cætera scelera stylo illo impuro Sex. Clodius conscripisset, ne una quidem attingit litera ¹³ religionis.

¹³ Ne una quidem litera] Quæ meæ domus consecrationem attingeret. Ferrus.

nis. Deinde eandem domum populus Romanus, cujus est summa potestas omnium rerum, comitiis centuriatis, omnium ætatum ordinumque suffragiis, eodem jure esse iussit, quo fuisset.

Postea vos, Patres conscripti, non quod dubia res esset, sed ut huic furia, si diutius in hac urbe, quam delere cuperet, maneret, vox interdiceretur ¹⁴, decrevistis, ut de mearum ædium religione ad pontificum collegium referretur. Quæ tanta religio est, qua non in nostris dubitationibus, atque in maximis superstitionibus, unius P. Servilii, ac M. Luculli responso, ac verbo liberemur? De sacris publicis, de ludis maximis, de deorum Penatium, Vestæque matris ceremoniis, de illo ipso sacrificio, quod fit pro salute populi Romani, quod post Romam conditam, hujus unius casti tutoris religionum scelere violatum est; quod tres pontifices statuisent, id semper populo Romano, semper senatui, semper ipsi diis immortalibus satis sanctum, satis augustum, satis religiosum esse visum est. At vero meam domum P. Lentulus, consul & pontifex, P. Servilius, M. Lucullus, Q. Metellus, M. Glabrio, M. Messala, L. Lentulus, flamen Martialis: P. Galba, Q. Scipio, C. Fannius, M. Lepidus, L. Claudius, rex sacrorum: M. Scaurus, M. Crassus, C. Curio, Sex. Cæsar, flamen Quirinalis: Q. Cornelius, P. Albinovanus, Q. Terentius, pontifices minores, causa cognita, duobus locis dicta ¹⁵, maxima frequentia amplissimorum ac sapientissimorum civium astante, omni religione una mente omnes liberaverunt.

VII. Nego, unquam post sacra constituta, quorum eadem est antiquitas, quæ ipsius urbis, ulla de re, ne de capite quidem virginum Vestalium, tam frequens collegium judicasse. Quanquam ad facinoris disquisitionem interest adefe quamplurimos: (ita est enim interpretatio illa pontificum, ut iidem potestatem habeant iudicium. Religionis expiatio vel ab uno pontifice perito recte fieri potest: quod idem in iudicio capit

¹⁴ Vox interdiceretur] Ne posset unquam eicere, meam domum, quam ipse consecrasset, religione non esse liberatam. Manut.

¹⁵ Duobus locis dicta] Primum in sena-

tu, absente Cicero, cum de reditu ejus ageretur: deinde in foro apud pontifices, ipso causam suam agente. Idem.

tis durum atque iniquum est) tamen sic reperietis, frequentiores pontifices de mea domo, quam unquam de cæremoniis virginum, judicasse. Postero die frequentissimus senatus, te consule designato, Lentule, sententiæ principis, P. Lentulo & Q. Metello, consulibus referentibus, statuit, cum omnes pontifices, qui erant hujus ordinis, adessent: cumque alii, qui honoribus populi Romani antecederant, multa de collegii judicio verba fecissent, omnesque iidem scribendo adessent¹⁶, domum meam, judicio pontificum, religione liberatam videri.

De hoc igitur loco sacro potissimum videntur haruspices dicere, qui locus solus ex privatis locis omnibus hoc præcipue juris habet, ut ab ipsis, qui sacris præsent, sacer non esse judicatus sit? Verum referte: quod ex senatus-consulto facere debetis. Aut vobis cognitio dabitur, qui primi de hac domo sententiam dixistis, & eam religione omni liberastis: aut senatus ipse judicabit, qui, uno illo solo antistite sacrorum¹⁷ dissentiente, frequentissimus antea judicavit: aut, id quod certe fiet, ad pontifices rejicietur, quorum auctoritati, fidei, prudentiæ majores nostri sacra, religionesque, & privatas, & publicas commendarunt. Quid ergo hi possunt aliud judicare, ac judicaverunt? Multæ sunt domus in hac urbe, Patres conscripti, atque haud scio, an pene cunctæ jure optimo: sed tamen jure privato¹⁸, jure hereditario, jure auctoritatis, jure mancipi, jure nexi. Nego esse ullam domum aliam æque privato jure, atque optima lege, publico vero omni præcipuo, & humano, & divino jure munitam. Quæ primum ædificatur ex auctoritate senatus, pecunia publica: deinde contra vim nefariam hujus gladiatoris, tot senatus-consultis munita, atque septa est.

VIII. Primum negotium iisdem magistratibus est datum anno superiore, ut curarent, ut sine vi mihi ædificare liceret, quibus in maximis periculis, universa respublica commendari solet:

¹⁶ Scribendo adessent] Cum S. C. fiebat in gratiam alterius, illius omnes amici solebant adesse, dum scriberetur: qui nominabantur ut testes in eodem decreto. Ferr.

¹⁷ Antistite sacrorum.] Ironia. Sæpe enim sacerdotem appellat, quia tanquam sa-

cerdos ad sacra Bonæ Dæ accerserat. Man. ¹⁸ Jure privato] Exponit, quid sit esse jure privato, hoc est, vel jure hereditario, vel jure auctoritatis, sive usucapionis, vel jure mancipi, seu venditionis, seu jure nexi, sive oppignerationis. Ferras.

solet: deinde, cum ille saxi, & ignibus, & ferro vastitatem meis sedibus intulisset: decrevit senatus, eos, qui id fecissent, lege de vi, quæ est in eos, qui universam rempublicam oppugnassent, teneri. Vobis vero referentibus, o post hominum memoriam fortissimi, atque optimi consules, decrevit idem senatus frequentissimus, qui meam domum violasset, contra rempublicam esse facturum. Nego, ullo de opere publico, de monumento, de templo, tot senatus extare consulta, quot de mea domo, quam senatus unam, post hanc urbem constitutam, ex ærario ædificandam, a pontificibus liberandam, a magistratibus defendendam, a iudicibus puniendam¹⁹ putaret. P. Valerio, pro maximis in rempublicam beneficiis, data domus est in villa publica²⁰: at mihi in Palatio restituta. Illi locus: at mihi etiam parietes, atque tectum. Illi, quam ipse privato jure tueretur: mihi, quam publice magistratus omnes defenderent. Quæ quidem ego si aut per me, aut ab aliis haberem, non prædicarem apud vos, ne nimis gloriari viderer. Sed, cum sint mihi data a vobis, cum ea attententur ejus lingua, cujus antea manu everta vos mihi & liberis meis, manibus vestris, reddidistis; non ego de meis, sed de vestris factis loquor: nec vereor, ne hæc mea vestrorum beneficiorum prædicatio, non grata potius, quam arrogans videatur.

Quanquam, si me tantis laboribus pro communi salute perfunctum efferrer aliquando ad gloriam, in refutandis maledictis improborum hominum, animi quidam dolor, quis non ignosceret? Vidi enim hesternò die quendam murmurantem: quem aiebant negare ferre me posse, quia, cum ab hoc eodem impurissimo parricida rogarer, cujus essem civitatis, respõdi, me, probantibus & vobis, & equitibus Romanis, esse,

¹⁹ A iudicibus puniendam] Gravius post Fabrum, munitam, sed locus emendatione non indiget. Punire domum, est penam repetere ob violatam domum. Ur pena est ultio injuriæ alicui factæ, ita punire est ulcisci. Eruest.

²⁰ In villa publica] Annotavit Gulielmus Janum Palmerium ex Afronio in Pisonem emendasse, in Velia publice: neque aliter nuper conjecit Rubenius lib. 1. Lect. ep. 7.

Grævius. Nulla est villa publica, nisi in campo; & si, si esset villa publica præter illam alia, quomodo tamen domus in domo ædificabitur? Legendum, cum Palmerio & Rubenio, data domus est in Velia publica. Publica domus data est in Velia. Quamvis mallem pro publica legi cum Palmerio publice, hoc est, senatus auctoritate & populi jussu. Grævius.

esse, quæ carere me non potuisset. Ille, ut opinor, ingemuit. Quid igitur responderem? quæro ex eo ipso, qui ferre me non potest. Me civem esse Romanum? literate respondiſſem²¹. Tacuiſſem? desertum negotium. Potest quisquam vir in rebus magnis cum invidia verſatus, ſatis graviter contra inimici contumeliam ſine ſua laude reſpondere? At ipſe non modo reſpondet, quidquid poteſt²², cum eſt laceſſitus: ſed etiam gaudet, ſe ab amicis, quid reſpondeat, admoneri.

IX. Sed, quoniam mea cauſa expedita eſt, videamus nunc, quid haruſpices dicant. Ego enim fateor, me & magnitudine offenti, & gravitate reſponſi, & una atque conſtanti haruſpicum voce vehementer eſſe commotum. Neque iſ ſum, qui, ſi cui forte videor plus, quam cæteri, qui æque, atque ego, ſunt occupati, verſari in ſtudio literarum, hiſ delecter, aut utar omnino literis, quæ noſtros animos deterrent, atque avocant a religione. Ego vero primum habeo auctores ac magiſtros religionum colendarum, majores noſtros: quorum mihi tanta fuiſſe ſapientia videtur, ut ſatis ſuperque prudentes ſint, qui illorum prudentiam non dicam aſſequi, ſed, quanta fuerit, perſpicere poſſint: qui ſtatas ſollemneſque caremonias, pontificatu; rerum bene gerendarum auctoritates, augurio; factorum veteres prædictiones Apollinis, vatium libriſ; portentorum explanationes, Etruſcorum diſciplina contineri putarunt: quæ quidem tanta eſt, ut noſtra memoria primum Italici belli funeſta illa principia, poſt Syllani, Cinnanique temporis extremum pene diſcrimen, tum hanc recentem urbis inflammandæ, delendique imperii conjurationem, non obſcure vobis paulo ante prædixerint.

Deinde etiam cognovi, multa homines doctiſſimos ſapentiſſimoſque & dixiſſe, & ſcripta de deorum immortalium numine reliquiſſe: quæ quanquam divinitus perſcripta video, tamen ejuſmodi ſunt, ut ea majores noſtri docuiſſe illos, non ab illis

²¹ Literate reſponſiſſem] Scite & eleganter. Sic per *ſapienter* loquitur. Nihil enim in hiſ literari: *civis Romanus ſum*. Sed perquam ſæcūm eſt, *vix creſcitatis ſum, quæ carere me non potuit*. Idem.

²² At ipſe non modo reſpondet quidquid poteſt] Significat, eum, quiſquis ſit, non ſolum eſſe malevolū, ſed etiam tardū atque hebetem, quippe cui nihil in mentem veniat, quod laceſſitus reſpondeat. Lamb.

liſ didiciſſe videantur. Etenim quis eſt tam vecors, qui eſt, cum ſuſpexerit in cælum, deos eſſe non ſentiat, & ea, quæ tanta mente ſunt, ut vix quiſquam arte ulla ordinem rerum ac * neceſſitudinem perſequi poſſit, caſu fieri putet: aut, cum deos eſſe intellexerit, non intelligat, eorum numine hoc tantum imperium eſſe natum, & auctum, & retentum? Quam volumus licet, Patres conſcripti, ipſi nos amemus: tamen nec numero Hiſpanos, nec robore Gallos, nec calliditate Pœnos, nec artibus Græcos, nec denique hoc ipſo huius gentis, ac terræ domeſtico, nativoque ſenſu, Italos ipſos, ac Latinos; ſed pietate ac religione, atque hac una ſapientia, quod deorum immortalium numine omnia regi, gubernarique perſepimus, omnes gentes, nationeſque ſuperavimus.

X. Quare, ne plura de re minime loquar dubia, adhibete animos; & mentes veſtras, non ſolum aures, ad haruſpicum vocem admovete: *Quod in agro Larinienſi auditus eſt ſtrepitus cum fremitu*. Mitto haruſpices, mitto illam veterem ab ipſiſ diis immortalibus, ut hominum fama eſt, Etruſiæ datam diſciplinam: nos nonne haruſpices eſſe poſſumus? *Exauditus in agro propinquo, & ſuburbano eſt ſtrepitus quidam reconditus, & horribilis fremitus armorum*. Quis eſt ex gigantibus illis, quos poeſtæ ferunt bellum diis immortalibus intuliſſe, tam impius, qui hoc tam novo, tantoque motu, non magnum aliquid deos populo Romano præmonſtrare, & præcinere fateatur?

De ea re ſcriptum eſt, poſtulationes²³ eſſe Jovi, Saturno, Neptuno, Telluri, diis cæleſtibus. Audio, quibus diis violatiſ expiatio debeatur: ſed hominum quæ ob delicta, quæro. *Ludos minus diligenter factos, polluroſque*. Quos ludos? Te appello, Lentule: tui ſacerdotii²⁴ ſunt themſæ, curricula²⁵, præcentio²⁶, ludi, libationes, epulæque ludorum publicorum:

Tom. V.

S f f vof-

* Man. Viſt. Lamb. *viciffitudinem*
²³ Poſtulationes] Poſtulationes erant, cum Dii violati aliquid fieri poſtularent, ad avertenda mala; quæ offenta minabantur. *Grævius*.

²⁴ Tui ſacerdotii] Pontifex non erat, ut frequenter conſtat: erat autem, opinor, epulo Jovis Opt. Max. *Manut.*

²⁵ Themſæ, curricula] Themſæ ſunt ſacra

vehicula, quibus Deorum ſtatuz in Circenſi pompa circumferebantur, ut notatum ad Verrinas ex Alconio. *Curricula* ſunt, aurigarum, bigariorum, trigariorum, quadrigariorum currus, quibus in ludis illis certabant. *Grævius*.

²⁶ Præcentio] Eſt tibicinium, qui in ludis, cum ſacrificarent, tibiſ canebant. *Idem*.

volque, Pontifices, ad quos epulones Jovis optimi, maximi, si quid est prætermisum aut commissum, afferunt; quorum de sententia illa eadem renovata, atque instaurata celebrantur: qui sunt ludi minus diligenter facti? quanto, aut quo scelere polluti? Respondebis & pro te, & pro collegis tuis, & pro pontificum collegio, nihil cuiusquam aut negligentia contemptum, aut scelere esse pollutum: omnia sollempnia ac iusta ludorum, omnibus rebus observatis, summa cum cæremonia esse servata.

XI. Quos igitur haruspices ludos minus diligenter factos, pollutosque esse dicunt? eos, quorum ipsi dii immortales, atque illa Mater dea²⁷, te, te, Cn. Lentule, cujus ab avia²⁸ manibus esset accepta, spectatorem esse voluit. Quod nunc tu Megalesia²⁹ illo die spectare voluisses: haud scio an vivere nobis, atque his de rebus jam queri liceret. Vis enim innumerabilis incitata ex omnibus vicis collecta fervorum ab hoc ædili religioso, repente fornicibus, ostiisque omnibus, in scenam, signo dato, immissa irrupit. Tua tum, tua, Cn. Lentule, eadem virtus fuit, quæ in privato quondam tuo proavo³⁰. Te, nomen, imperium, vocem, aspectum, imperium tuum stans senatus, equitesque Romani, & omnes boni sequebantur, cum ille fervorum & ludiorum multitudini

lena-

²⁷ Atque illa mater dea] Recte Faernus pro Dea, reposuit Ideæ: locumque sine dubio corruptum, una tantum addita litera, integritati restituit. Ejus autem conjectura confirmatur cum historia, tum iis, quæ paulo infra scripta sunt: *Sæva illa maiores nostri ascita ex Phrygia Roma collocaverunt: quæ viri in accepit, qui est optimus a populo Romano iudicatus P. Scipio. Fœmina autem, quæ matronarum castissima putabatur, Q. Claudius. Videndus Livius, libro 24. Ovidius, lib. 4. Fast. Valer. Max. VII. 5. Solinus, cap. 7. Ursinus. Mater Dea: haud aliter mss. nostri, & veteres edit. Nam Lambinus Ideæ, quod tamen eodem reddit. Græter. Non eodem reddit. Nemo mortalium Matrem Deum dixit Matrem Deam. Multæ erant Deæ, quæ matres appellantur: de quibus viri summi Thomas Reinseus in epistolis ad Ruperum, & ad inscriptions, & Gisbertus Cuperus in Commentario ad inscriptions & marmora*

antiqua, quem adiecit dissertationi de Apoteothei Homeri. Itaque verissime Faernus emendavit, *Mater Ideæ*. Sic sane Cicero eam vocat in Verinis. Apud Arnobium itidem corrupte legitur *Mater Dea*, pro *Mater Ideæ*. Grævius. Prima Lambini editio, quam præ oculis habuimus, quo tempore in hunc locum incidimus, vocem *Ideæ* non præsentat. Quamvis igitur Faerni emendatio nobis admodum placuisset, fecit tamen nostrorum quatuor principum editorum consensus, ut a vulgata non liceret discedere. *Olivetus.*

²⁸ Cujus ab avia] Lentulus genus matrem traheret ab illo Scipione Nasica, qui optimus a Senatu iudicatus Matrem Deum hospitio acceperat. *Ferr.*

²⁹ Megalesia] Ludos in honorem Ideæ matris ab ædilibus cur. dari solitos. Dedit autem eos hoc anno ædilis Clodius, Marcelino consule. *Mann.*

³⁰ Proavo] Qui T. Gracchum occidit.

fenatum, populumque Romanum, vinctum ipso confessu, & constrictum spectaculis, atque impeditum turba & angustiis tradidisset.

An, si ludius constitit³¹, aut tibicen repente conticuit, aut puer ille patrimus, & matrimus³² si terram non tenuit³³, aut thenfam, aut lorum omisit, aut, si ædilis verbo, aut * simpulo³⁴ aberravit, ludi sunt non rite facti, eaque errata expiantur, & mentes deorum immortalium, ludorum instauratione placantur: si ludi ab læticia ad metum traducti sunt, si non intermissi, sed perempti, atque sublatis sunt, si civitati universæ scelere ejus, qui ludos ad luctum conferre voluit, extiterunt dies illi festi pene funesti; dubitabimus, quos ille fremitus nuntiet ludos esse pollutos? Ac, si volumus ea, quæ de quoque deo nobis tradita sunt, recordari, hanc Matrem magnam, cujus ludi violati, polluti, pene ad eadem & ad funus civitatis conversi sunt, hanc, inquam, accepimus, agros & nemora cum quodam strepitu, fremituque peragrare.

XII. Hæc igitur vobis, hæc populo Romano, & scelerum indicia ostendit, & periculorum signa patefecit. Nam quid ego de illis ludis loquar³⁵, quos in Palatio nostri majores ante templum, in ipso Matris magnæ conspectu, Megalensibus³⁶ fieri, celebrarique voluerunt? qui sunt more, institutisque maxime casti, sollempnes, religiosi: quibus ludis primum ante populi confessum, senatui locum P. Africanus ite-

S f f 2 rum

³¹ Si ludius constitit] Ludius est histrio, & xyste. Si interromperet saltatio, piaculum commissum credebatur. Servius in VII. Æneid. Cum ludi Circenses Apollini celebrarentur, ut Hamibal unciatus est circa portam Collinam ubi ingruere, omnes capitis armis concurrerunt. Reversi postea cum piaculum formidarent, incenerunt in circo saltantem suam quemdam: qui cum interrogatus dixerit, se non interrumpisse saltationem, ablatum est hoc proverbium: *Salvus res est, salvas ferunt.* Vide Festum, *salva res*. Elmenhorstius.

³² Aut puer ille patrimus & matrimus] Patrimi, quibus pater; matrimi, quibus mater; Patrimi & matrimi, quorum uterque parens vivit. Illos autem adhibitos sacris

Livius ostendit lib. 37. *Patrimi omnes matrimique ad id sacrificium adhibiti.* J. G. Vofsius.

³³ Si terram non tenuit] Vide Turneb. Advers. XVI. 10.

* *Viñ. Man. si nutu.* Lamb. *syntholo*
³⁴ *Aur simpulo*] Vide Lipsium lib. IV. Antiq. Lect. cap. 3.

³⁵ Nam quid ego de illis ludis loquar] Alorum ludorum mentionem videtur inducere, sed loquitur tamen de Megalensibus, verum illis ventis, non iis quos proxime Clodius fecerat. Diversa igitur fuit tempora, non diversi ludi. *Mannus.*

³⁶ *Megalensibus*] Diebus.

rum ille consul Major dedit; ut eos ludos hæc lues impura pollueret: quo ³⁷, si quis liber, aut spectandi, aut etiam religionis causa, accefferat, manus afferebantur: quo matrona nulla adiit propter vim, confessumque servorum. Ita ludos eos, quorum religio tanta est, ut ex ultimis terris arcessita in hac urbe confederit: qui uni ludi ne verbo quidem appellantur Latino, ut vocabulo ipso & appetita religio externa, & Matris magnæ nomine suscepta declaretur: hos ludos servi fecerunt, servi spectaverunt: tota denique, hoc ædile, servorum Megalesia fuerunt.

Pro dii immortales! qui magis nobiscum loqui possentis, si essetis, versareminique nobiscum? Ludos esse pollutos significatis, ac plane dicitis. Quid magis deformatum, inquinatum, perversum, conturbatum dici potest, quam, omne servitium, permissu magistratus, liberatum, in alteram scenam ³⁸ immisissum, alteri præpositum, ut alter confessus potestati servorum objiceretur, alter servorum totus esset? Si examen apud ludis in scenam venisset, haruspices acciendos ex Etruria putaremus: videmus universi repente examina tanta servorum immissa in populum Romanum, septum atque inclusum, & non commovemur? Atque in apud fortasse examine, nos ex Etruscorum scriptis haruspices, ut a servitio caveremus, monerent.

Quod igitur ex aliquo disjuncto, diversoque monstro significatum caveremus, id cum sibi ipsum monstrum est, & cum in eo ipso periculum est, ex quo periculum portenditur, non pertimescemus? Istiusmodi Megalesia fecit pater tuus? Istiusmodi patruus? Is mihi etiam generis sui mentionem facit, cum Athenionis, aut Spartaci exemplo ludos facere maluerit, quam Caji, aut Appii Claudiorum? Illi cum ludos facerent, servos de cavea exire jubebant: tu in alteram servos immisisti, ex altera liberos eiecisti. Itaque qui antea voce præconis a liberis femovebantur, tuis ludis non voce, sed manu liberos a se segregabant.

XIII. Ne

³⁷ Quo] Redit ad ea Megalesia, quæ Clodius dederat. Idem.

³⁸ In alteram scenam] Ubi sedebant spectatores, cum altera astorum esset. Ferr.

XIII. Ne hoc quidem tibi in mentem veniebat Sibyllino sacerdoti ³⁹, hæc sacra majores nostros ex vestris libris expectasse? si illi sunt vestri, quos tu impia mente conquiris, violatis oculis legis, contaminatis manibus atrectas. Hac igitur vate suadente quondam, defessa Italia Punico bello, atque ab Annibale vexata sacra ista majores nostri ascita ex Phrygia Romæ collocaverunt: quæ vir is accepit, qui est optimus populi Romani judicatus, P. Scipio: fœmina autem, quæ matronarum castissima putabatur, Quinta Claudia: cujus præscam illam severitatem sacrificii mirifice tua soror existimatur imitata. Nihil te igitur neque majores tui, conjuncti cum his religionibus, neque sacerdotium ipsum, quo est hæc tota religio constituta, neque curulis aedilitas, quæ maxime hanc tueri religionem solet, permovit, quo minus castissimos ludos omni flagitio pollueres, dedecore maculares, scelere obligares?

Sed quid ego id admiror? qui accepta pecunia Pessinanthem ipsum, sedem, domiciliumque Matris deorum, vastaris, & Brogitaro ⁴⁰ Gallogræco, impuro homini ac nefario, cujus legati, te tribuno, dividere in æde Castoris tuis operis nummos solebant, totum illum locum, fanumque venderis? sacerdotem ab ipsis aris, pulvinaribusque detraxeris? omina illa, quæ vetustas, quæ Persæ, quæ Syri, quæ reges omnes, qui Europam, Asiamque tenuerunt, semper summa religione coluerunt, perverteris? quæ denique nostri majores tam sancta duxerunt, ut, cum resertam urbem atque Italiam sanorum haberemus, tamen nostri imperatores maximis & periculosissimis bellis huic deæ vota facerent, eaque in ipso Pessinunte ad illam ipsam principem aram, & in illo loco, fanoque perfolverent.

Quod cum Dejotarus religione sua castissime tueretur, quem unum habemus in orbe terrarum fidelissimum huic imperio, atque amantissimum nostri nominis: Brogitaro, ut ante dixi, additum pecunia tradidisti. Atque hunc tamen Dejotarum sæpe

³⁹ Sibyllino sacerdoti] Unus erat Clodius nutius, ex decemviris, qui Sibyllinis libris præ-

⁴⁰ Brogitaro] Dejotari regis genero. Idem.

sape a senatu regali nomine dignum existimatum, clarissimorum imperatorum testimoniis ornatum, tu etiam regem appellari cum Brogitaro jubes. Sed alter est rex, iudicio senatus, per nos; pecunia Brogitarus, per te appellatus: alterum putabo regem, si habuerit unde tibi solvat, quod ei per syngrapham credidisti. Nam cum multa regia sunt in Dejotaro, tum illa maxime, quod tibi nummum nullum dedit: quod eam partem legis tuæ, quæ congruebat cum iudicio senatus, ut ipse rex esset, non repudiavit: quod Pessinuntem per seculum a te violatum, & sacerdote, sacrisque spoliatum, recuperavit, ut in pristina religione servaret: quod cæremonias, ab omni vetustate acceptas, a Brogitaro pollui non finit, maultque generum munere tuo, quam illud sanum antiquitate religionis carere. Sed, ut ad hæc haruspicum responsa redeam, ex quibus est primum de ludis: quis est, qui id non totum in istius ludos prædictum, & responsum esse fateatur? Sequitur de locis sacris, religiosis.

XIV. O impudentiam miram! de mea domo dicere audes? Committe vel consulibus, vel senatui, vel collegio pontificum tuam. Ac mea quidem his tribus omnibus iudiciis, ut dixi antea, liberata est. At in iis ædibus, quas tu, Q. Sejo, equite Romano, viro optimo, per te apertissime interfecto, tenes, sacellum dico fuisse, & aras. Tabulis hoc censorum, memoria multorum firmabo, ac docebo. Agatur modo hæc res: quod ex eo senatus-consulto, quod nuper est factum, referri ad vos necesse est: habeo, quæ de locis religiosi velim dicere. Cum de domo tua dixerò: in qua tamen ita est inædificatum sacellum, ut alius fecerit, tibi tantummodo sit demoliendum: tum videbo, num mihi necesse sit de aliis etiam aliquid dicere. Putant enim nonnulli ad me pertinere, armamentarium Telluris aperire. Nuper id patuisse dicunt, & ego recordor. Nunc sanctissimam partem ac sedem maximæ religionis privato dicunt vestibulo contineri. Multa me movent: quod ades Telluris est curationis mex: quod is, qui illud armamentarium sustulit⁴¹, meam domum

⁴¹ Quod is, qui illud armamentarium sustulit] Ap. Clodium Pulchrum P. Clodii fratrem germanum intelligo ex ep. 2. lib. 4. ad Atticum. Fabric.

pontificum iudicio liberatam, secundum fratrem suum iudicatam esse dicebat. Movet me etiam in hac caritate annonæ, sterilitate agrorum, inopia frugum, religio Telluris, & eo magis, quod eodem ostento Telluri postulatio deberi dicitur. Vetera fortasse loquimur: quanquam hoc si minus civili jure perscriptum est, lege tamen naturæ, communi jure gentium sancitum est, ut nihil mortales a diis immortalibus usu capere possint.

XV. Veruntamen antiqua negligimus: etiamne ea negligemus, quæ sunt cum maxime? quæ videmus? L. Pisonem quis nescit, his ipsis temporibus, maximum & sanctissimum Dianæ sacellum in Cœliculo sustulisse? Adhuc vicini ejus loci: multi sunt etiam in hoc ordine, qui sacrificia gentilia illo ipso in sacello, statuto loco, anniversaria factitarint. Et conquirimus, dii immortales quæ loca desiderent, quid significant, de quo loquantur? A Sex. Serrano sanctissima sacella suffossa, incensa, inædificata, oppressa, summa denique turpitudine esse scædata nescimus?

Tu meam domum religiosam facere potuisti? Ecqua mente? quam amiferas. Qua manu? qua disturbaras. Qua voce? qua incendi jufferas. Qua lege? quam ne in illa quidem impunitate tua scripseras. Quo pulvinari? quod stupraras. Quo simulacro? quod ereptum ex meretricis⁴² sepulcro in imperatoris monumento collocaras. Quid habet mea domus religiosi⁴³, nisi quod impuri & sacrilegi parietem tangit? Itaque, ne quis meorum imprudens introspicere possit tuam domum, ac te sacra illa tua facientem videre, tollam altius tectum⁴⁴: non ut ego te despiciam, sed ne tu aspicias urbem eam, quam delere voluisti.

XVI. Sed

a Lamb. nunc maxime
b Vid. Man. qua inuaseras
42 Meretricis] Tanagrae, de qua sæpius in Orat. pro domo.

43 Quid habet mea domus religiosi] Quædam domus meæ pars, quia P. Clodii, hominis impuri, & sacrilegi, parietem tangit, religionis habere quiddam videtur; ut in ea habitare nefas esse videatur. Manut.

44 Tollam altius tectum] Nullamne hic difficultatem viderunt interpretes? Nullam

quidem monstrant; nisi quod Grævius in Orat. pro Rosc. Amer. notat despiciere hoc loco idem esse ac videre. Dissentit Ernestus, & merito, quoniam despiciere, inquit, non est videre simpliciter, sed desuper videre, deorsum spectare: unde factum, ut despiciere sit etiam contemnere. Jam indicabo nodum, & si potero, expediam.

Clodio ait Cicero: Ne quis meorum introspicere possit, etiam imprudens & casu, tuam domum, & videre ea, quæ scelerate factis,